

AFFÄREN MED BRÄNNVINET

OM GUSTAF III:S KRONOBRÄNNERIER

Brännvin har funnits i Sverige åtminstone sedan 1400-talet. I Stockholms stads räkenskapsbok för 1467–70 noterades en betalning för brännvin till en pulvermakare Berentz med fyra örtugar. En viss Cort Flaskedragare fick 1498 monopol på att sälja brännvin i utbyte mot att han levererade brännvin för tillverkning av krut. Johan Fischerström som skrev en utförlig artikel om brännvin i sitt ekonomiska dictionnaire år 1781 återger påståenden om att Erik XIV utnyttjade det vid tortyr. Men användningen var länge begränsad, kanske i första hand till medicinska syften. Först mot slutet av 1600-talet verkar bränningen ha ökat och då så pass mycket att regeringen under missväxtåren på 1690-talet förbjöd den för att spara på spannmål. Under loppet av 1700-talet blev sedan bränning allt vanligare och brännvinet utvecklades till en stor politisk stridsfråga.

Det var också under senare delen av 1600-talet som Sveriges import av spannmål började växa. Från att först bara ha varit aktuell vid enstaka missväxtår blev nu åren med import allt fler och voly-

merna allt större. Att bränning och import av säd växte parallellt behöver i och för sig inte innebära att det fanns ett orsaks samband. Men det var många som ville se ett sådant, inte minst för att det passade deras politiska åskådning. Hattarna var det parti som tog över den politiska makten under slutet av 1730-talet och de hade en utpräglat merkantilistisk inställning där balansen i utrikeshandeln stod i centrum. De startade också två krig som inte kunde finansieras på annat sätt än genom lån i Riksbanken och det innebar att allt mer pengar kom ut i omlopp. Till sist blev det så mycket att Riksbanken inte längre kunde lösa in de sedlar man gett ut och 1745 tvingades banken ge upp den kopparmyntfot som utgjort ankaret för den svenska valutan. Sverige fick i stället en ”pappersmyntfot”, växelkursen blev rörlig, valutans värde försämrades och priserna steg. Verkligt allvarligt blev läget efter det pommerska kriget i slutet av 1750-talet då växelkursen snabbt försämrades och inflationen rusade i väg.

Hattarna förnekade att penningmängden, det vill säga deras krigslån i banken,

hade betydelse utan de menade att den sämre växelkursen kunde hänföras till underskottet i utrikeshandeln, som berodde på den stora spannmålsimporten, och den förklarades i sin tur av den utbredda brännvinsbränningen. I stället för krigen gjordes alltså brännvinet till syndabock för de ekonomiska problemen. För Hattarna var det naturligt att på olika sätt försöka stoppa, eller åtminstone begränsa, brännvinet och när inte det gick så i varje fall genom skatter dra in inkomster till staten.

Det andra stora partiet, Mössorna, ansåg däremot att det var kostnaderna för kriget och den ökade penningmängden som förorsakade de finansiella problemen. För dem var bränningens effekter på importen marginella eftersom bönderna huvudsakligen använde säd som var av så dålig kvalitet att den inte kunde lagras eller användas till bröd. Bränningen gav dessutom drank som kunde användas för att dryga ut den knappa tillgången på kreatursfoder.

De stora penningkriserna under 1760-talet med först en rasande inflation och sedan en förlamande deflation gjorde att en fast anknytning av valutan till en metall blev en huvudfråga. Vid riksdagen 1769/70 kom man fram till att ett återställande av valutans värde skulle kräva ett stopp för bränningen men man konstaterade samtidigt uppgivet att ett sådant beslut inte kunde fattas. Vid nästa riksdag 1771/72 fortsatte diskussionerna men man kunde fortfarande inte enas om ett förbud trots att det rådde hungersnöd i landet efter århundradets sämsta skörd. Motståndet kom från bönderna och från prästerna som ofta hade stora intressen i spannmål – de hade ju en stor del av sina inkomster i natura, det vill säga säd.

FÖRSPELET

Det Sverige som Gustaf III övertog efter statskuppen i augusti 1772 var ett kon-

kursbo och förväntningarna på att den nytillträdde kungen skulle reda upp i röran var stora. Redan efter några veckor genomförde han det förbud mot bränning som riksdagen hade diskuterat men inte lyckats bestämma sig för. Likaså tog han tag i den betydligt svårare frågan om en realisation av kopparmyntsedlarna till en ny fast valuta. En grupp rådgivare tillsattes i hemlighet och efter några månader kom den fram till att en sådan realisation skulle ta lång tid att genomföra. Men en deltagare, kommerserådet Johan Liljencrants, anmälde en annan mening och det väckte kungens uppmärksamhet. Han fick utveckla sina tankar för kungen som sedan på våren 1773 utnämnde honom till statssekreterare för en nyinrättad handels- och finansexpedition vid regeringskansliet. Under resten av året utarbetade Liljencrants en utförlig finansplan för hur den svenska ekonomin skulle komma på fötter, som han sedan i detalj gick igenom med kungen i början av 1774. Som ett av de medel som skulle behövas nämnde han möjligheten att göra brännvinsbränningen till ett regale, det vill säga en kunglig monopolrättighet. Det var inte något som Liljencrants själv hade hittat på. Tanken hade diskuterats utförligt vid riksdagen 1747 och hade så när gått igenom om den inte hade stupat på böndernas motstånd. Riksrådet Carl Scheffer, som var Gustaf III:s uppfostrare när denne var kronprins, hade argumenterat för samma sak i rådet 1755.

Uppenbarligen fick Liljencrants nu så pass mycket acceptans för tanken om ett regale att han kunde arbeta vidare på idén. När kungen på hösten 1774 i en rad konseljer på Gripsholm gick igenom den ekonomiska politiken lade Liljencrants fram en särskild pm om hur man kunde göra bränningen till ett regale. Den är visserligen nu förkommen men innehållet kan ändå rekonstrueras utifrån ett

utförligt referat som Johan Fischerström gjorde i den tidigare nämnda artikeln. Liljencrants föreslog att kronan mot en avgift skulle upplåta rättigheter till brännvinsproduktion, en för varje stor socken eller för flera mindre socknar gemensamt. Arrendena skulle betalas i pengar till staten och gälla en specificerad mängd spannmål som beräknades utifrån socknens totala hemmanstal.

Bakgrunden var att totalförbudet från 1772 knappast kunde behållas så mycket längre nu när skördarna återhämtat sig och lönnbränningen började ta fart. Men man var samtidigt rädd för att ett avskaffande av förbudet skulle innebära en kraftig ökning av spannmålsimporten och med den en utströmning av valuta som skulle göra det omöjligt att genomföra myntrealisationen. Att göra bränningen till regale skulle lösa problemet. Man skulle kunna släppa fram brännvinet och regeringen skulle samtidigt få ett medel att hålla volymerna under kontroll. Ett ytterligare argument var att när bränningen organiserades i större enheter så sparade man på säden. I sådana större anläggningar skulle man få uppemot 20 kannor brännvin på en tunna säd mot bara 12 när bönderna brände hemma i sina små pannor.

Under den här tiden pågick en dragkamp mellan å ena sidan kungen, Liljencrants och kanslipresidenten Ulrich Scheffer och å andra sidan Riksbanken om hur myntrealisationen skulle utformas. En avgörande fråga för Riksbanken var effekterna på utrikesaffärerna och kungen ville ha besked om bankens syn på hur de skulle påverkas av en regale bränning. Liljencrants fick resa från de nämnda överläggningarna på Gripsholm in till Stockholm för att få ett utlåtande av bankens expert på utrikesbetalningar. Denne menade att om man verkligen skulle kunna ersätta den aktuella belastningen

på handelsbalansen i form av lönnbränning och smuggling, som motsvarade cirka 200 000 tunnor spannmål, så skulle regalet inte innebära någon ytterligare belastning. Kungen beslöt att man skulle gå vidare och en grupp tillsattes som arbetade fram ett förslag till årsskiftet 1774–75. Man utgick där ifrån Liljencrants beräkningar att en effektiv bränning i stordrift skulle ge nästan dubbelt så mycket brännvin per tunna säd som den ineffektiva husbehovsbränningen. Den totala tillåtna bränningen skulle vara 250 000 tunnor varav 200 000 på landet och 50 000 i städerna. Dessutom skulle staten få en årlig inkomst i storleksordningen 25–30 tunnor guld.¹ Den stora fördelen jämfört med den tidigare skatten på bränningen, den så kallade särskilda bevillingen som betalades i förhållande till gårdens storlek vare sig man brände eller ej, var att staten nu skulle kunna dra ned den tillåtna produktionen när det blev brist på säd. Staten skulle också kunna ta initiativ till att använda andra råvaror än spannmål för bränning, exempelvis bär, potatis och sockerskum (en avfallsprodukt vid raffineringen av importerat råsocker). En ytterligare fördel var att den stora mängden koppar som fanns i alla böndernas destillationspannor och som nu skulle bli ett dött kapital skulle kunna smältas ned och frigöras till fördel för såväl individerna som det nationella hushållet. Man föreslog att ett cirkulär skulle skickas ut till landshövdingarna där man bad om deras synpunkter på hur ett sådant regale skulle utformas. Det gick ut i januari 1775. Men gruppen var inte enig, två ledamöter hade kritiska synpunkter.

Gustaf III arbetade mycket informellt med sina rådgivare. De kallades samman i ständigt nya kombinationer där de som hade kritiska synpunkter försvann antingen för att de inte kallades eller därför att de själva drog sig ur inför obehaget att ha en ovälkommen åsikt

och de ersattes ofta av sådana som med smicker och entusiasm drev frågorna i den riktning som kungen ville. Från den ursprungliga gruppen kring brännerierna försvann nu riksrådet Hermansson som hade haft avvikande synpunkter och riksrådet Falkenberg som var misstrogen om förutsättningarna för att etablera en tillräckligt effektiv kontroll. In på arenan kom istället en ny aktör, generalmajoren Georg Gustaf Wrangel (senare ofta kallad ”Brännvinswrangel”). Han skrev i april en pm som innebar ett brott mot tidigare tankegångar. Kronobrännerierna var för honom ett storslaget projekt med mål långt utanför de traditionella områdena som statsfinanser och importbesparing. Staten borde ta ett mycket större aktivt ansvar för verksamheten. Genom att ta tillvara drank och biprodukter kunde staten utveckla en omfattande svinuppfödning som skulle ge stora inkomster från export av fläsk. Och bränneriernas stora upphandlingar av ved skulle lägga grunden för en rationellt planerad skogsnäring som i förlängningen skulle ge en export av timmer. Wrangels viktigaste idé var att staten skulle planera för verklig stordrift i tillverkningen. Inga brännerier skulle få ha mindre än 1 000 tunnor årlig förbrukning av spannmål. Tillverkningsrättigheterna skulle fördelas över landet med fyra tunnor spannmål per mantal (som var det storleksmått man använde vid beskattningen av bönderna) vilket med de 80 000 mantal som fanns i riket motsvarade en total produktion om 320 000 tunnor på landsbygden. Till detta kom så en produktion i städerna om 160 000 tunnor vilket sammanlagt innebar en bränning med närmare en halv miljon tunnor vilket är ungefär dubbelt så mycket som i Liljencrants ursprungliga förslag. Wrangel räknade ut att detta skulle ge årliga arrendeavgifter på 50 miljoner tunnor guld. Till detta kom de engångsbelopp (”skat-

teköp”) som han föreslog att arrendatorerna också skulle betala för rätten att få ett femtonårigt kontrakt. Statsfinansiellt kan dessa belopp jämföras med de cirka 9 tunnor guld som brännvinsbevilningen var upptagen till i staten.

Hur diskussionerna gick i kretsen kring kungen vet vi ingenting om. En sak vet vi dock och det är att Wrangel och Liljencrants som kom att ha mycket med varandra att göra under ett antal år framöver fick en mycket spänd relation till varandra. Att Wrangel tycks ha haft förmågan att komma på kant med de flesta men ändå lyckades hålla sig kvar får rimligen tolkas som att han hade ett visst mått av stöd från kungen.² Det är uppenbart att Wrangels projekt var något helt annat än det som Liljencrants hade skisserat. Det innebar ett avsevärt mycket mer omfattande engagemang från statens sida och de utlovade avsevärt mycket större statsinkomsterna bör rimligen ha intresserat kungen.

I slutet av våren hade man på grundval av bland annat landshövdingarnas svar och Wrangels pm arbetat fram ett mer konkret underlag som man nu sände ut till landshövdingarna där de fick i uppdrag att infordra anbud från hugade arrendatorsspekulanter. Villkoren var mycket liberala. Entreprenören skulle själv få välja lokalisering och vid vilka tidpunkter på året det skulle brännas. De skulle också själva få välja och köpa upp säd, sätta priset och välja kvaliteten. Dessutom skulle de få sälja brännvinet där de ville under förutsättning att det inte skedde i mindre kvantiteter en ett halvankare. Detta för att inte komma i konflikt med de rådande reglerna för minutförsäljning av brännvin.

Regeringen hade mycket bråttom att komma igång. Totalförbudet för all bränning var allt svårare att upprätthålla. Med den korta tid som landshövdingarna hade på sig gick det dock inte att

mobilisera tillräckligt intresse från några potentiella brännerientreprenörer. Det visade sig snart att det inte var möjligt att den här vägen komma igång tillräckligt snabbt och brett över hela landet. Frågan om den regala bränningen hade ju hela tiden varit nära kopplad till myntrealisationen och den frågan hade nu kommit in i ett skede som krävde snabba avgöranden. Utan effekterna av kronobräningen var risken stor att den nya valutan inte skulle vinna tillräckligt förtroende. Det fanns därför inte heller något politiskt utrymme för en långsam successiv uppbyggnad utan den måste ske så snabbt som någonsin möjligt.

GENOMFÖRANDET

Det var därför som kungen i en hemlig konsej den 11 juli 1775 fattade ett avgörande beslut som kom att förändra hela projektet, nämligen att kronan själv skulle ta ansvaret för att bygga upp brännerierna. En kungörelse utarbetades och godkändes i september. Där ingick också höjda böter för lönnbränning. För att hantera uppbyggnaden inrättades Direktionen över regale bränneriinnrättningen som blev den centrala företagsledningen för kronobrännerierna. Ordförande blev riksrådet Nils Bielke och de andra ledamöterna var friherren Hans Henric Boije som var president i statskontoret, generalmajoren Wrangel som uppenbarligen varit den pådrivande för att staten själv skulle ta det operativa ansvaret samt statssekreteraren Liljencrants. Senare skulle den komma att utvidgas med presidenten greve Cronstedt, friherren Ramel med uppgift att ha uppsyn över de skånska brännerierna samt regeringsrådet Carl Ludwig von Stårk en inflyttad tysk med stort intresse av ekonomiska analyser.

Den nya direktionen skickade in sin första plan till kungen den 7 oktober 1775 och

där tog man upp ett antal strategiska frågor. En var hur många brännerier som skulle inrättas. Möjligheterna till kontroll samt den begränsade tillgången på kvalificerad personal och på förrådshus talade emot allt för många. Man menade därför att det skulle räcka med 26 stycken; två i Stockholms län samt ett vardera i de övriga länen. Brännerierna borde läggas nära de orter där landshövdingarna bodde för att underlätta deras kontroll och för att man skulle kunna utnyttja de statliga magasinerna och den militära bevakningen. Dessutom föreslog man sex brännerier för andra råvaror än spannmål.

Arbetet med att bygga upp de nya brännerierna gick omedelbart in i ett mycket intensivt skede. Även om husbehovsbränningen hade varit utbredd är det högst tveksamt om det fanns någon utbredd kunskap om bränning i den industriella skala som nu var aktuell. Uppenbarligen fanns ett behov av detaljerad information till landshövdingarna om hur de skulle gå till väga och om hur brännerierna skulle byggas. Direktionen gjorde upp mönsterritningar för hur de skulle planeras och utrustas och två ledamöter från direktionen avdelades för att resa runt i landet och hjälpa, eller snarare styra, landshövdingarna i planeringsarbetet. En fråga värd ett närmare studium är hur dessa klarade denna plötsliga och mycket kvalificerade uppgift som var av ett slag de inte var vana vid. De allra flesta av dem var utsedda under frihetstiden då landshövdingarna ofta ägnade sig mer åt politiskt spel vid riksdagarna och åt olika korrupta verksamheter än åt att bygga upp en effektiv administration i länen.

För att snabba på byggnadsprocessen gav man tillstånd till att använda militär personal. I en del fall använde man statliga slott för bränning eller för lagring av spannmål, men i de flesta fall blev det aktuellt att bygga nytt. Man var av kon-

trollskäl emot användandet av äldre, befintliga och privata brännerier. Det blev nu mycket omfattande investeringar i form av nybyggen, fastighetsinköp och inköp av utrustning. Det tycks uppenbart att man inte hade klart för sig hur stort projektet egentligen skulle komma att bli och storleken på det ekonomiska engagemanget. Den första rapporten talar visserligen med många reservationer för en rad osäkerheter – om att den totala storleken "likväl ej synes kunna överstiga en summa av 8 tunnor guld men tvärtom bliva mycket mindre i den händelse direktion får fria händer". I en andra rapport, nio månader senare i juni 1776, talar man utförligt om svårigheterna att göra kostnadsbedömningar men nämner nu i stället beloppet 30 tunnor guld för hela inrättningen med alla dess tillhörigheter. De totala investeringarna blev slutligen väsentligt större. Enligt bokslutet 1786 uppgick det totala anskaffningsvärdet på fastigheter och utrustning till över 100 tunnor guld.

STYRNINGEN

Den aktiva ledningen utövades av direktionen själv som sammanträdde ofta, ibland flera gånger i veckan. Vissa ledamöter tycks ha varit borta på längre resor till brännerier ute i landet. Det gällde Wrangel, Ramel och von Stärk medan Liljencrants som statssekreterare och Boije som president i statskontoret knappast kan ha haft sådana möjligheter. Ett mindre kansli fanns som sysslade med att upprätta redovisningshandlingar och protokolls- och renskrivning.

I april 1776 när verksamheten höll på att komma i gång utfärdade direktionen detaljerade anvisningar om hur styrningen av de lokala brännerierna skulle gå till. Det sades tydligt att det var landshövdingarna som hade det yttersta ansvaret.

De skulle "bestyra och förordna" efter de riktlinjer som direktionen utfärdade vad gällde "drift och vidmakthållande av verksamheten" och där skulle "kronans förmån i möjligaste sökes". Men alldeles solklar var inte ansvarsfördelningen. Samtliga brännerier låg under direktions överinseende och det var den som ensam ägde rätt att bestämma vad som skulle iakttas medan landshövdingarna hade ansvar för de verk som fanns i länet. De verken skulle alltså dels vara underställda och lyda landshövdingen, dels följa de instruktioner som direktionen utfärdade.

Dessa instruktioner kan göra ett löjväckande detaljerat intryck men det fanns nog goda skäl för detaljföreskrifterna. De grundläggande principerna för redovisning och organisation av företag var naturligtvis inte helt okända men kunskaperna var mindre spridda än idag. Vad som fanns var regler för den statliga ekonomiska redovisningen på landskontor och fögderier med ansvarsbeskrivningar för landskamrerare och kronofogdar. Större köpmän hade väl också för sin egen kontroll skull en redovisning som byggde på konton som sedan fördes samman till bokslut. Men kunskaperna och erfarenheterna om hur företag drevs var naturligtvis starkt begränsade. När man dessutom behövde ställa samman de olika enheternas resultat på nationell (koncern) nivå blev det nödvändigt med stränga, enhetliga och detaljerade regler.

I anvisningarna sägs också tydligt att bränneriets räkenskaper, måste hållas strängt åtskilda från landskontorets och kronans övriga räkenskaper, det vill säga skatteinkomster och normala statsutgifter. En sammanställning av bränneriets olika inkomster och utgifter ska göras en gång i månaden på förtryckta formulär, som fanns noga angivna i författningen, och dessa ska sedan lämnas till landshöv-

dingen som därefter skickar den redovisningen tillsammans med sina kommentarer till direktionen. Det understryks starkt hur viktigt det är att bränneriet håller två åtskilda kassor, en för investeringar och en för den löpande tillverkningen.

För att få upphandlingen av spannmål ekonomiskt effektiv ska landshövdingen samråda med direktionen om kvantiteter och priser sägs det i instruktionen. I praktiken betydde det direktkontakt mellan honom och statssekreteraren Liljencrants som hade kungens särskilda uppdrag att samordna och leda all statlig upphandling och fördelning av spannmål. Det innebar att Liljencrants i praktiken fick en vidsträckt kontroll över hela den svenska spannmålsmarknaden.

Direktionen kunde inte direkt ge kommandon till landshövdingen utan använde i stället något kryptiska formuleringar som att man inte tvivlar på att han så ofta som ämbetsgöromål tillåter ”in loco”, det vill säga på plats, utför inventeringar av kassa och förråd och besiktningar av anläggningar och att det dessutom ”vore nyttigt” om landshövdingen varje vecka fick en rapport om tillverkning och lager. Dessutom skall kassaöverskottet från verksamheten varje vecka deponeras hos honom. En annan viktig fråga för landshövdingen skall vara att förhandla fram ett bonussystem för brännerimästaren för ”utan allt tvivel” kan kronan dra ”den mesta och säkraste fördel då brännerimästaren har egen förmån och nytta”. Det skulle kunna ske genom att landshövdingen ”acordrade” fram ett visst belopp som ersättning för ytterligare utvunna brännvinsvolym per tunna säd utöver det som var överenskommet. Men innan sådana uppgörelser slutligt godkändes behövde landshövdingen samråda med direktionen.

I anvisningarna sägs också att direktionen avser återkomma med regler om

det nödvändiga antalet arbetare i förhållande till driften och även om hur spannmålsinsatsen ska utformas. Man vill dock redan nu anmärka att man kan använda 1 tunna råg, ¼ tunna kornmalt, 2 kannor jäst och 4 kannor tunndrank samt till klarning 1-1 ¼ skålpund kummin vilket skall ge 22 till 22 ¼ kannor brännvin av 6 graders styrka (ca 49 volymprocent). Likaså anger man att vid 6 pannor av 350 kannors storlek behövs det inte mer än 7 drängar plus de som behövs vid pumpverket samt att bokhållaren behövde två man för mätning, vägning samt ut- och inleverans av säden.

Arbetet under dagen bör reglera sig självt med två eller flera avbränningar så att ”det ena följer i otvungen ordning på det andra”. Den så kallade bränneriveckan bör börja på fredagen med inmäskning och sluta med avlevereringen den onsdag som följer den 13:e dagen därefter. Man ska ha färsk jäst och om sådan inte finns att köpa bör brännerimästaren själv tillverka den. Landshövdingen bör komma med förslag om hur destilleringen ska gå till.

Därefter följer detaljerade instruktioner för personalen vid bränneriet. Inspektorn är den som ansvarar inför landshövdingen för driften, underhåll, räkenskaper med mera. Han ska därför granska och skriva under alla räkenskaper. Betalningar ska gås genom av honom och han måste varje afton lägga alla pengar i en kista med två lås till vilka han har den ena nyckeln och bokhållaren den andra. I kistan ska alltid finnas aktuella noteringar över alla betalningar och dessa ska summeras varje dag och stämmas av mot kassan. Bokhållaren skall hos sig ha en egen version av samma noteringar för att det ska finnas ett ojävigt bevis om beloppen ”om det förlöper något vådligt med kassan”.

KRONOBRÄNNERIERNAS
UTARRENDERAS

Den 2 maj 1776 var det dags för den första kronosupen i Stockholm. Under årets lopp kom man igång på allt fler håll. I redovisningen för 1776 kan man se att produktionen mätt i form av avverkad spannmål visserligen var ganska låg men att den i varje fall mot slutet av året hade kommit igång vid de allra flesta av de nya brännerierna. På våren 1777 blev det därför aktuellt att återigen ta upp frågan om att hitta arrendatorer. Förutsättningarna var nu helt andra än den förra gången. Nu hade staten gjort omfattande investeringar och tagit fram en grundläggande organisation med bemanning av de ledande befattningarna. Utrymmet för egna initiativ från arrendatorerna var begränsat. I någon mening skulle väl deras ställning kunna liknas vid den som idag gäller för franchisingtagare hos Mac Donalds.

En fråga som ledde till interna diskussioner inom direktionen var om arrendatorerna skulle betala sin ersättning i kontanta pengar eller i form av leveranser av brännvin till kronan. I det senare fallet skulle kronan få hela ansvaret för den vidare distributionen till de så kallade lagerkällare, krögare och minuterare (detaljister) som landshövdingeämbetet hade godkänt. Direktionsledamoten Wrangel motsatte sig utarrendering för kontanter, det vill säga att arrendatorn själv svarade för försäljningen. Hans motiv var att kronan behövde ha full kontroll över distributionen. I det ingick också att den mängd brännvin som arrendatorn producerade utöver det kontrakterade arrendebeloppet – hans produktionsöverskott – skulle säljas till kronan för fullt pris. Von Stårk däremot stod för den rent motsatta uppfattningen, att kronan borde avstå från att hantera distribution och detaljförsäljning eftersom han misstrodde kronobetjäningens effekti-

vitet (och kanske pålitlighet). Han ville hellre överlåta åt arrendatorerna att klara detta och i stället ta in kontanter som ersättning för arrendet.

Det slutade med att båda systemen kom att tillämpas. Av kontrakten under det första året var ungefär hälften med betalning i kontanter och hälften i brännvin. Även i övrigt fanns det stora variationer mellan de brännerier som nu växte fram. En detaljerad översikt finns i tabellen på nästa sida. För att sammanfatta variationerna har de här delats upp i sju olika huvudgrupper.

(i) Stockholmsarrendet

Bryggareämbetet i Stockholm hade sedan många år tillbaka haft ett monopol i Stockholm med ett system som i viss utsträckning liknade regalesystemet. Någon allmän bränning hade inte varit tillåten i Stockholm utan den fick endast ske hos de cirka 100 medlemmarna av bryggareämbetet, som hade rätt till en salubränning av 1000 tunnor säd om året och för det fick man betala 10 daler silvermynt (1,67 riksdaler specie) per tunna säd till kronan.

Direktionen ansåg att de många små anläggningarna hos bryggareämbetets medlemmar var otillfredsställande ur kontrollsynpunkt och hade därför tagit initiativ till att bygga tre mycket stora brännerier, ett på Ladugårdsgårde, ett på Kungsholmen och ett tredje vid Tanto på Södermalm. När stockholmsarrendet utlystes kom det in fem svar. Två som uttryckligen sade sig vara beredda att betala en halv till en kanna mer än någon annan oavsett deras storlek. Ett annat var från bryggareämbetets ålderman som dock förbehöll sig rätten att utnyttja medlemmarnas egna anläggningar. Ett ytterligare anbud kom från chefskansteletten von Vegesack som var verksam vid det statliga nummerlotteriet, och som bjöd 15 kannor. Bryg-

BENGT ÅKE BERG – AFFÄREN MED BRÄNNVINET

ORT	ÄRRENDE- TID	ÄRRENDA- TORER	ANTAL PANNOR	PLANERAD PRODUKTION, TUNNOR SPANNMÅL	FAKTISK PRODUKTION, MEDELTAL 1778-85, TUN- NOR SPANNMÅL	ÄRRENDE PER TUNNA SPANNMÅL
STOCKHOLMS STAD						
Ladugårdslandet	1777-1778	Von Vegesack och Kommissarien Olof Gerdes	-	52 800	13 244	15 riksdaler sp., efter 15 april 1778 15 kannor
Kungsholmens					8 371	
Tanto					7 660	
Ladugårdslandet lilla	-	-	-	-	-	-
Chatarina	-	-	-	-	-	-
Maria	-	-	-	-	-	-
Kolmodinska	-	-	-	-	-	-
Taylors engelska	-	-	-	-	-	-
STOCKHOLMS LÄN						
Furusund	-	Kommissarien Olof Gerdes	6	3 600	3 059	13 kannor
Norrhälje	1777-82	Lagman C Engelcrants och Capten Adam Stålhammar	18	11 840	6 708	4:44 riksdaler sp.
Smådalarö	-	Capten Carl N Öhrman	12	7 104	3 682	5 riksdaler sp.
Södertälje	1777-78	Majoren Hans Leonard Swedenhielm	21	11 600	8 597	15 kannor
UPPSALA LÄN						
Uppsala	1777-85	Capten Baron Friesendorfs associe- rad med Översteleutnanten Baron Klingsporr och Capten Tersmeden	15	8 880	8 505	15 kannor
SÖDERMANLANDS LÄN						
Gripsholm	1781-85	Generalleutnant Baron Duwall och Brukspatron Wahrendorff	-	18 000	18 400	12 kannor
Nyköping	1777-83	Justitiären Christ af Stenhof	15	8 880	5 829	5 riksdaler sp.
ÖSTERGÖTLANDS LÄN						
Linköping	1777-85	Capten JG Boije och associerade	12	7 104	5 364	15 kannor plus 333:15 riksdaler sp.
Norrköping	1777-85	Kammarherre Baron Nils Carl Kanterberg och Majoren Morath	15	8 800	7 041	15 kannor plus 333:15 riksdaler sp.
Söderköping	1778-81	Majoren Baron B Sparre	6	3 000	1 446	13 kannor
Vadstena	1779-81	Captain Baron JG Boije associerade	6	3 000	2 290	13 kannor
Västerby	1778-81	Översten Baron Cederhielm	4	2 000	-	13 kannor
JÖNKÖPINGS LÄN						
Jönköping	1777-85	Krigsrådet Carl Soop, Assesorn Baron Al Köhler och Rådman M Kugelberg	15	8 880	6 965	15 kannor
Eksjö	-	Kronan	-	3 000	-	-

BENGT ÅKE BERG – AFFÄREN MED BRÄNNVINET

ORT	ÄRRENDE- TID	ÄRRENDA- TORER	ANTAL PANNOR	PLANERAD PRODUKTION, TUNNOR SPANNMÅL	FAKTISK PRODUKTION, MEDELTAL 1778-85, TUN- NOR SPANNMÅL	ÄRRENDE PER TUNNA SPANNMÅL
KRONOBERGS LÄN						
Växjö	–	Kronan	9	–	4 247	–
KALMAR LÄN						
Kalmar	–	Kronan	12	7 104	6 290	–
Västervik	1777-79	Borgmästaren Christ Spaak och handelsman Appiarie med associerade	6	–	3 490	4:16 riksdaler sp.
GOTLANDS LÄN						
Visby	–	Kronan	6	3 552	2 963	–
BLEKINGE LÄN						
Karlskrona	1777-85	Handlande borgerskapet m fl	12	7 104	6 250	5 riksdaler sp.
Karlshamn	1778-80	Översten Baron E Ruuth och associerade	9	6 000	5 259	13 kannor
KRISTANSTADS LÄN						
Kristianstad	1777-85	Överstarna II von Hermanson och A Gustafsköld, majoren A R v Notken och Kungl Räntmäst Testrup	15	8 880	8 839	5 riksdaler sp.
MALMÖHUS LÄN						
Malmö	1777-81	Handelsman Gust Hegardt	15	8 880	6 903	4:36 riksdaler sp.
Ystad	1777-85	Hovmarskalk Baron Fr G Gyllenkrok	9	6 000	5 377	13 kannor.
Helsingborg	1779-85	Översten Baron Wilh Bennet och Rudolf Stiernsvärd	9	4 000	3 816	4 riksdaler sp.
HALLANDS LÄN						
Halmstad	–	Kronan	12	7 104	3 826	–
Knobesholm	1781-85	Hovjägmästaren Fredr Lagercrantz	–	2 000	1 667	4 ½ riksdaler sp.
GÖTEBORGS- OCH BOHUSLÄN						
Göteborg	1777-83	Rådman P Coopman och associerade	24	14 108	13 045	5 riksdaler sp.
Strömstad	–	–	–	2 500	–	–
ÄLVSBOGERS LÄN						
Vänersborg	1777-82	Sekr G Dinets och handlanden A Sunnerdahl och Majoren Baron EJ Köhler	18	10 656	8 077	15 kannor
Borås	–	Kronan	6	3 552	3 535	–

BENGT ÅKE BERG – AFFÄREN MED BRÄNNVINET

ORT	ARRENDE- TID	ARRENDA- TORER	ANTAL PANNOR	PLANERAD PRODUKTION, TUNNOR SPANNMÅL	FAKTISK PRODUKTION, MEDELTAL 1778-85, TUN- NOR SPANNMÅL	ARRENDE PER TUNNA SPANNMÅL
SKARABORGS LÄN						
Mariestad	1777-81	Baron Gabr Posse, Assesorn Baron Gust Maur Posse och Capt Baron Christ Lindorm Posse	24	14 208	4 864	15 kannor
Lidköping	1777-81	Brukspatron Carl Ut Uggla	11	5 000	3 031	15 kannor
VÄRMLANDS LÄN						
Karlstad	-	Kongl Sekr Erland von Lagerlöf	12	7 104	5 537	15½ kannor
Olsäter	1777-80	Lagman Reinh Antonson	12	7 104	2 231	14 kannor
ÖREBRO LÄN						
Örebro	1777-85	Översteutenant JL Ridderstam och Assesorn Frans Joch von Aken	15	8 880	6 690	5 riksdaler sp.
VÄSTMANLANDS LÄN						
Västerås	-	Kronan	15	8 880	6 729	-
Köping	1777-85	Assistent AP Sundberg och Rådman Dan Säfbom	4	2 000	2 717	13 kannor
KOPPARBERGS LÄN						
Falun	1777-84	Kungl sekr Halldin, Bergsfiskalen CA Halldin och Stipendiaten JG Gahn	9	5 328	4 697	1:1 riksdaler sp. byggnader
GÄVLEBORGS LÄN						
Gävle	1777-85	Lagmannen IM Nordin	12	7 104	6 525	4:44
VÄSTERNORRLANDS LÄN						
Härnösand	-	Kronan	9	5 328	4 530	-
Sundsvall	1778-85	Brukspatron And Smareus	9	5 328	3 789	-
VÄSTERBOTTENS LÄN						
Umeå	-	Kronan	6	3 552	2 439	-

gareämbetets anbud ansågs strida mot möjligheterna att kontrollera verksamheten eftersom medlemmarna ville använda sina egna, privata brännerier. Direktionen var allmänt mycket kritisk mot deras ansökan bland annat därför att den hade publicerats i en dagstidning och menade att den borde anmälas till justitiekanslern.

Nu gjordes i stället en uppgörelse med von Vegesack och hans associerade, kommissionären Olof Gerdes. Det var i samband med stockholmsarrendet som frågan om mönstervillkor för utarrenderingen kom upp. Det kan tilläggas att stockholmsarrendet inte blev långvarigt. Redan efter några år fick de associerade arrendatorerna göra konkurs vilket drabbade von Vegesack och än mer direktionsledamoten Boije som gått in som delägare och som nu tvingades lämna sin statliga tjänst på grund av sitt deltagande i konkursen.

Efterfrågan på brännvin i Stockholm var betydligt större än produktionskapaciteten som bevärdades av långa transporter av ved in till staden. Egentligen var det enklare att transportera färdigt brännvin till staden än spannmål och ved. Det fanns därför behov av stora anläggningar i kringliggande områden som Stockholms län och i Gripsholm.

(ii) Brännerier i Stockholms län

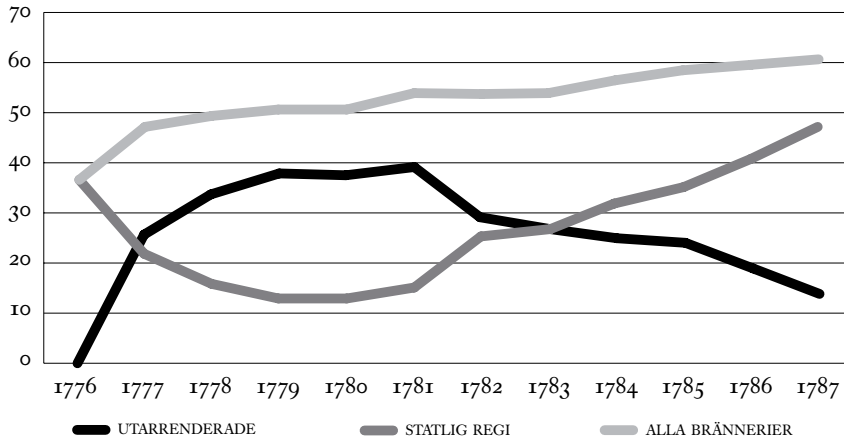
I länet etablerades fyra brännerier som alla var lokaliserade så att de lätt skulle kunna ta emot spannmål sjövägen, både från Ryssland (de baltiska länderna) och andra delar av landet som Finland, Östergötland och Skåne och därefter enkelt föra den färdiga varan vidare in till staden. Två av dem, Södertälje och Norrtälje, var mycket stora, medan de två andra på Smådalarö i söder respektive Furusund norr om staden var mindre. Tanken måste rimligen ha varit att huvuddelen av produktionen skulle säljas inne i Stockholm.

(iii) Gripsholm

Gripsholm avvek från de övriga anläggningarna. Det var det i särklass största bränneriet i landet men ingick inledningsvis inte i den statliga direktionens anläggningar. Det kom till som Gustaf III:s rent privata projekt vid sidan av de andra. Tanken måste ha varit att vid sidan av kronans finanser dra in pengar direkt till hovet. Produktionen var nästan helt inriktad på att via sjötransporter på Mälaren försörja Stockholm. När det kom in under direktionens förvaltning var det utarrenderat till en generallöjtnant Duval och till brukspatronen Wahrendorff som var en av de största grosshandlarna i Stockholm. Deras arrende var lägre än de andras, drygt 12 kannor per tunna spannmål. När bränneriet överläts till direktionsens förvaltning år 1781 fick det sedan betala 20 000 riksdaler om året direkt till kungen för värdet av tillgångarna. Utbetalningar från direktionen till kungliga ändamål förekom på flera sätt. Enligt särskilt beslut skulle kungens bror hertig Fredrik Adolph få 6 600 riksdaler om året och till Drottningholms slottskassa skulle betalas 14 266 riksdaler.

(iv) Brännerier med ursprungliga arrendekontrakt om ersättning i pengar

Den metoden gällde i första hand de två näst största städerna, Göteborg och Karlskrona där man redan tidigare precis som i Stockholm haft kontrollerad bränning. Där fanns en stor lokal marknad. Till dessa kommer tre brännerier i det sädesskåne: Malmö, Kristianstad och Helsingborg. Från dem kan man räkna med att större mängder brännvin fördes vidare till andra delar av landet som till exempel Göteborg. En annan grupp här utgörs av sådana som är belägna i eller i anslutning till Bergslagen som var ett underskottsområde för spannmål. Det gäller Falun, Gävle, Örebro, Karlstad och Olsäter i

Figur 1: Antal kronbrännerier i Sverige (inkl Finland) 1776–1787.

Värmland. Gruppen kan också delas upp i sådana där arrendet låg fast hela tiden och sådana som avbröts i förtid. Stabila i fråga om villkor och produktion var Karlskrona, Kristianstad, Falun, Gävle och Örebro. I ett antal fall löstes arrendena in i förtid, det gäller Göteborg, Malmö, Helsingborg och Olsäter. I Karlstad upphörde arrendet med den förste arrendatorn men det kom i stället en ny. I ett fall, Furusund, ändrades snabbt det ursprungliga kontraktet så att man gick över till betalning med brännvin i stället för kontanter.

(v) *Brännerier utarrenderade mot kontrakt i brännvin och som var stabila fram till 1785*

I den gruppen ingick Jönköping, Köping, Linköping, Norrköping, Uppsala, Ystad och Sundsvall.

(vi) *Brännerier med arrenden i brännvin och som avbröts i förtid*

I Södertälje skedde det redan 1778, i Väster-
vik 1779, i Karlshamn och i Västerby 1780.

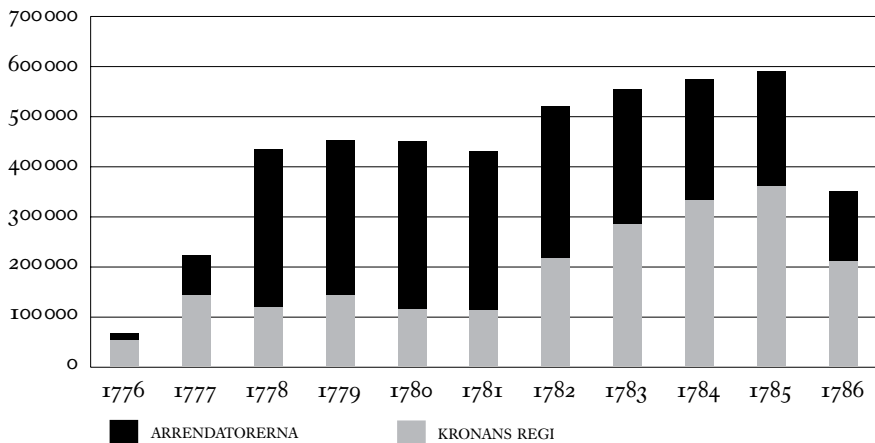
År 1781 var ett år då ett stort antal kontrakt avlöstes: Lidköping, Mariestad, Västena och Söderköping. Vänersborg och Norrtälje avlöstes 1782 och Nyköping 1783.

(vii) *Brännerier som drevs av kronan hela tiden*

Det gäller Kalmar, Växjö, Visby, Halmstad, Västerås, Härnösand och Umeå. I några av dessa finns det uppgifter om preliminära uppgörelser med arrendatorer som sedan dragit sig ut. Varför just dessa aldrig blev utarrenderade är oklart.

(viii) *Mindre brännerier*

Dessa är ofta tillkomna senare och ibland efter privata initiativ. Exempel på sådana var Taylors engelska (1780–85) och Kolmodinska (1778–82) i Stockholms stad, Knobesholm (1781–85) i Hallands län samt ett antal mindre brännerier i Stockholm som kom till på ett mycket sent stadium till exempel Ladugårdslandet lilla, Maria och Chatarina.

Figur 2: Produktionen vid kronobrännerierna 1776–1786, beräknat antal kannor.

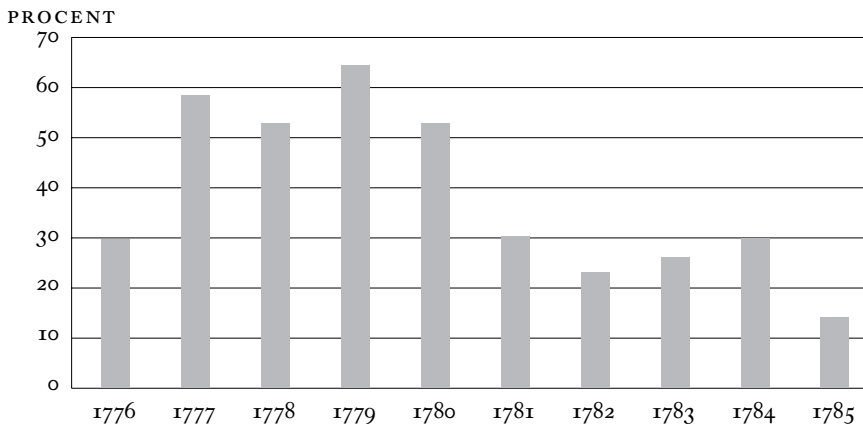
PRODUKTIONSUTVECKLINGEN.

De första kronosuparna blev som nämnts tillgängliga i maj 1776 men det dröjde fram till senhösten innan produktionen började närma sig de planerade nivåerna. Det är lätt att föreställa sig att efterfrågan i varje fall inledningsvis var betydligt större än tillgången. Några data över den samlade produktionen finns inte i räkenskaper. Vad som finns är uppgifter om produktionen vid de brännerier som drevs av kronan och volymen avverkad spannmål vid de utarrenderade. Om man gör kalkylen att en tunna spannmål motsvarade 18 kannor brännvin får man en siffra på produktionen som visserligen inte är exakt men som ligger nära sanningen. Den på detta sätt beräknade produktionen redovisas i figur 2.

Man ser hur produktionen ökar snabbt under de första tre åren för att sedan stagnera och snarare sjunka något under 1781. Förklaringen är att man började få avsättningsproblem. De yttrade sig först i ett snabbt ökande lager av brännvin vilket inte enbart band kapital utan också innebar stora fysiska problem med lag-

ring och förvaring. Bristen på lagringskärl blev skriande. Detta resulterade i en mer eller mindre ofrivillig återhållsamhet i produktionen. Alldeles särskilt stora var lagren vid brännerierna vid bokslutet år 1780 då de kan uppskattas till ca 20 % av årsproduktionen, vilket kan förklara produktionsminskningen 1781.

I Östergötland tycks avsättningsproblemen ha börjat redan i slutet av 1777 enligt vad som sägs i inlagen från Söderköping. I februari 1780 inställdes tillfälligt produktionen i Linköping och man höll igen även i de övriga brännerierna. Med de fem brännerierna i Östergötland hade man uppenbarligen dragit på sig en kapacitet som var för stor för befolkningen där. Vid slutet av 1780 hade man ett lager som översteg ett halvt års förbrukning trots att 87 000 kannor hade sänts till Stockholm. Landshövdingen hade sökt förmå arrendatorerna att minska produktionen till 2/3 av vad som stod i kontrakten och den 20 februari 1780 sade direktionen upp alla avtal i Östergötland för att kunna stoppa produktionen i tre månader.

Figur 3: Marginal för lönnbränning i Göteborg 1776–1785.

KAMPEN MOT LÖNNBRÄNNINGEN

En viktig anledning till den svaga efterfrågan på kronobrännvinet var att man inte lyckats få bukt med lönnbränningen och insmugglingen av utländskt brännvin. En stor del av direktionens verksamhet kom att inriktas på att bekämpa detta. Av naturliga skäl finns det ingen statistik men det allmänna intrycket är att smugglingen utmed syd- och västkusten var omfattande och att lönnbränningen var vanligast i Småland och Östergötland.

I en del fall kan man nog räkna med att lönnbränningen skedde i stor, nästan industriell skala. Liljencrants berättar till exempel om ett sådant fall i ett brev till kungen. Men i många andra fall var det nog frågan om begränsad bränning ute hos bönderna som ett led i deras utnyttjande av spannmål som annars var svår att avyttra. Att döma av klagomålen får man ett bestämt intryck av att problemet var klart större under de sista åren av 1770-talet än under första delen av 1780-talet. Det vore inte orimligt att tro att detta hade med spannmålsmarknaden att göra. Under den första perioden var priserna

på spannmål lägre och risken för tröghet i avsättningen större medan den andra perioden som kännetecknades av flera missväxter hade större brist och högre priser och därmed rimligen också bättre avsättningsmöjligheter för spannmål. I och med att kronans pris på brännvinet låg fast under hela perioden – $1/3$ riksdaler per kanna – så krympte marginalerna för lönnbrännarna ju mer spannmålspriset steg. Lönnbränningen blev helt enkelt mindre lönsam. En teoretisk kalkyl kan illustrera detta. Om man tar det officiella priset för en kanna brännvin som var $1/3$ riksdaler och från detta drar den beräknade spannmålsåtgången för att tillverka en kanna brännvin vid hembränning, nämligen $1/12$ tunna multiplicerad med det officiella priset (markegångstaxan), så får man det överskott, den marginal, som uppstår för varje kanna hembränt brännvin. Se figur 3.

Många anekdoter cirkulerade om olika fall av lönnbränning och lurendrejerier (smuggling) men det är oklart hur representativa de är. Uppenbarligen har det

från många håll funnits ett intresse att ta fram härresande fall för att kompromettera inrättningen men det är också uppenbart att omfattningen var så betydande att hela verksamheten påverkades i grunden. För att få en nyanserad bild behöver man undersöka betydligt djupare och mer systematiskt. Frågan är intressant för den är ett mått på med vilken kraft och effektivitet som statsmakterna kunde ingripa på ett område som påverkade de enskildas handlingsfrihet. Lagstiftningen på området ändrades ideligen. Hårda och drakoniska straffbestämmelser växlade med mildare, på ett sätt som knappast kan ha svarat mot skiftningar i rättmedvetandet. Historikern C T Odhner uppger att kontrollen fungerade illa därför att kronobetjäningen lät sig mutas av allmogen som gick samman och organiserade finansiering för detta ändamål. Kungen var uppenbarligen mycket plågad av detta. Han skrev till sin kanslipresident och vän Gustaf Filip Creutz i augusti 1778: ”det enda fel jag begått eller rättare som man kommit mig att begå är affären med brännvinet men den skall och hjälpas med tålmod, med blandning av mildhet och stränghet, i synnerhet med ihärdighet” Ett närmare studium av rättsfrågorna kring kronobrännerierna skulle kunna lära oss en hel del om hur det går till när man söker införa tvingande institutioner över ett helt folk.

ARRENDATORERNA SÄGER UPP SIG

Det finns en del som tyder på att avsättningsproblemen var särskilt besvärliga i Östergötland men de var knappast begränsade dit. Även på andra håll fanns problem. Mer precisa uppgifter kräver en systematisk genomgång av källmaterialet.

Under 1780 uppstod problem för ett antal arrendatorer som förhandlade om att bli befriade från sina arrendekontrakt.

Det gällde bland andra Söderköping, Vadstena, Västerby samtliga i Östergötland, Malmö, Mariestad, Lidköping och Olsäter.

Som exempel kan nämnas att arrendatorerna i Malmö i slutet av 1780 begärde att få bli befriade från arrendet och få ersättning från kronan för de kostnader man haft. Deras motiv är rätt belysande för problemen. Först klagar man över att en del av de byggnader som enligt kontraktet skulle finnas aldrig kommit till stånd. Det gällde främst ett pumpverk som fått ersättas med handpumpning vilket krävt 16 drängar vid åtta pumpar och kostat mycket pengar. Något svinhus hade heller aldrig kommit till så dranken kunde inte användas till uppfödning utan fick hällas ut i havet. Allra värst var dock avsättningsproblemen. Arrendatorerna framhåller att kontraktet skrevs mot bakgrund av att direktionen ursprungligen bestämt att det endast skulle finnas ett bränneri i Malmöhus län men därefter hade man släppt fram ytterligare två, ett i Helsingborg och ett i Ystad med 4 000 respektive 6 000 tunnor spannmål. Detta tvingade arrendatorerna att sälja en allt större del av brännvinet utanför det egna länet i första hand till Göteborg och Halmstad. Där mötte man emellertid motstånd och till slut kom ett direkt förbud från direktionen att sälja utanför länet.

I sin skrivelse till kungen bemöter direktionen dessa argument på ett ganska arrogant sätt och säger att man inget har att invända mot att kontraktet sägs upp och tillägger att det vore i ”flerhanda avseenden nyttigt och förmånligt att de regale brännerier bliver drivne utan arrendatorers förvaltning”. Bilden var dock inte entydig. Två av de andra skånska brännerierna, Helsingborg och Kristianstad, sålde också sitt brännvin själva och betalade arrendet i pengar, och de kunde hålla

uppe sin produktion på en i stort sett jämn nivå fram till 1785. Detsamma gäller bränneriet i Ystad men de bör ha haft det lättare med avsättningen eftersom arrendet betalades med 13 kannor per tunna säd även om man för att få det hela att gå ihop var tvungna att själva sälja överskottet om ca fem kannor per tunna säd.

EFFEKTER PÅ SPANNMÅLSMARKNADEN

Den avgörande delen av bränneriverksamheten var försörjningen av spannmål. 1776 beslutade kungen att Liljencrants ensam skulle ansvara för ledningen av kronans spannmålsrörelse inklusive upphandlingen åt kronobrännerierna. I varje fall formellt hade brännerierna alltså bara att passivt ta emot och bränna den spannmål som kronan tillhandahöll. Det är svårt för oss idag att föreställa oss vilken central roll som spannmålen spelade i den tidens ekonomi. Spannmål stod för den helt dominerande delen av näringstillförseln innan potatisen fått någon betydelse. En stor del av skatterna till staten betalades inte med pengar utan med spannmål som också utgjorde en stor del av lönen för många statstjänstemän. För större partier spannmål fanns en utvecklad marknad med mäklare där storgodsägare och tjänstemän med stora spannmålsinkomster kunde få avsättning. Men för många mindre och medelstora bönder som endast då och då hade kvantiteter för avsättning fanns inga bra och säkra avsättningsmöjligheter. Här kom bränningen in. Det var många gånger bekvämt att omvandla ett spannmålsöverskott som det annars vore svårt att hitta en gynnsam avsättning för till brännvin. Brännvin var lättare att lagra, transportera och att få avsättning för än spannmål och det var en viktig förklaring till dess popularitet bland bönderna tillsammans med det fak-

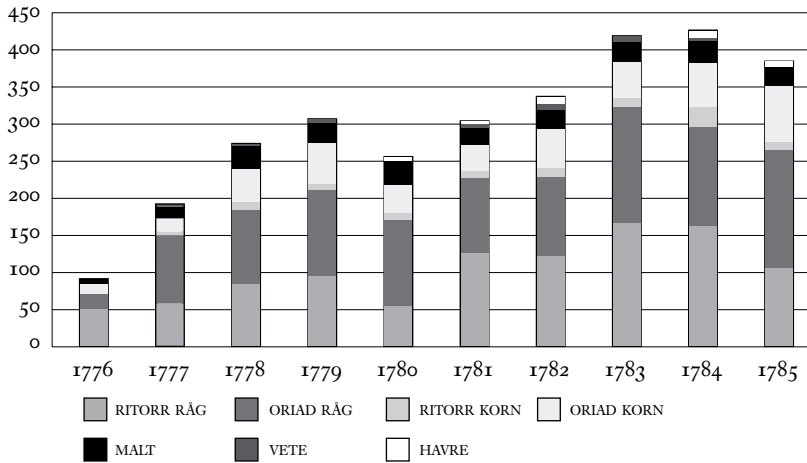
tum att man kunde använda säd av sämre kvalitet till brännvinstillverkning.

Upphandlingen till kronobrännerierna skapade nu förutsättningar för en organisation av spannmålshandeln i stor skala. Till att börja med använde man sådan spannmål som fanns i statens magasin men det blev snabbt nödvändigt att sätta igång stora upphandlingar. I stora drag kan man särskilja tre eller fyra typer av upphandlingar:

- 1) Upphandlingar som Liljencrants själv gjorde med spannmålshandlare i utlandet, främst i Riga.
- 2) Uppgörelser med grosshandlare i Sverige om att de skulle importera för kronans räkning, vilket var den vanligaste formen för import.
- 3) Direkta uppgörelser med större inhemska leverantörer det vill säga storgodsägare och mottagare av skattespannmål. Det var då genomgående frågan om framstående ståndspersoner.
- 4) Upphandlingar som landshövdingarna ordnade lokalt efter Liljencrants direktiv och där bönder och godsägare sålde till i förväg fastställda priser och där spannmålen i första hand gick till de lokala brännerierna.

Att bönderna fick en på förhand säker möjlighet att avsätta överskottsspannmål var något helt nytt. Det innebar att det kunde bli meningsfullt att planera för en ökad produktion och det var något som Liljencrants ofta återkom till som något av stor betydelse för att stimulera jordbrukets utveckling.

Den spannmål som upphandlades var till den helt dominerande delen råg som var det lämpligaste för bränning. Ibland arbetade man med begreppet bränneritunna som bestod till $\frac{4}{5}$ av råg och $\frac{1}{5}$ av korn. Den spannmål som kom från Ryssland och Finland var riad det vill säga

Figur 4: Kronans upphandling av spannmål 1776-85.

torkad i vedeldade torkrior medan den som kom från egentliga Sverige nästan alltid var oriad vilket innebar sämre kvalitet och hållbarhet. I särklass sämst ansågs den spannmål som kom från Skåne vara. Den var ofta orensad och alltför dåligt torkad. Se figur 4.

TILLGÅNG PÅ SPANNMÅL – STATSINKOMSTER

Liljencrants uppger i sina minnen att han 1781 sökte förmå kungen att inskränka bränningens omfattning. Året hade gett en mycket svag skörd och det finns anledning att tala om missväxt på många håll. Men kungen skall, enligt Liljencrants, ha sagt nej med hänvisning till bortfallet av statsinkomster. Det är uppenbart att det ursprungliga motivet för kronobrännerierna att kunna reglera volymen som brändes med hänsyn till tillgången på spannmål nu skjutits i bakgrunden till förmån för de kortsiktiga statsfinansiella intressena. Några dokument som styrker

Liljencrants påstående finns inte och man kan undra hur pass kraftfullt han drev frågan gentemot kungen. Han var ju själv den förste att inse det katastrofala behovet av statsinkomster. När sedan en ännu värre missväxt inträffade år 1783 tycks aldrig frågan om bränningsstopp eller ens inskränkning ha kommit upp. Belastningen på den inhemska spannmålsmarknaden kunde dock begränsas – men till priset av en rekordstor spannmålsimport. Kronobrännerierna som en gång kom till för att begränsa belastningen på utrikesbalansen ledde nu till motsatsen med en stor importvolym till höga priser. Men vid det här laget var myntrealisationen lyckligen genomförd och det rådde relativ stabilitet i fråga om växelkursen.

1785 var återigen ett dåligt skördeår – om än inte lika dåligt som 1783 – men då togs däremot ett initiativ till minskning av produktionen vid brännerierna. Man kan endast spekulera om orsakerna till att kungen den här gången var med på noterna. Kan det ha varit ett behov att

visa att kronbrännerierna var ett verkligt medel att reglera volymen av bränningen? Eller kan förklaringen vara att de internationella priserna nu var högre än tidigare så att den stora import som en full produktion krävde nu skulle ha blivit alltför dyr?

SLUTET NÄRMAR SIG

Kungen kallade till en riksdag 1786 något som många både i samtiden och senare har haft svårt att förstå anledningen till. Resultatet bör också ha kommit som en obehaglig överraskning för kungen själv som misslyckades med att få de flesta av sina förslag genomförda. Bönderna var som vanligt på krigsstigen när det gällde kronbrännerierna. Det som var nytt den här gången var att det nu fanns ett intresse hos adeln för att stödja bönderna. För adelns del var det väl inte någon särskilt viktig fråga men här bjöds en möjlighet att tillsammans med bönderna komma åt kungen vilket var något som intresserade den allt starkare oppositionen inom adeln. Från hovet kom ett bud om att man var beredd att göra om hela inrättningen och i stället bygga upp ett system med brännerier i varje socken, det vill säga Liljencrants gamla idé från 1774. Men nu hade kraven på rätten till husbehovsbränning vuxit så starka hos bönderna att det inte längre gick att föra någon diskussion om modifikationer. Det fanns inte utrymme för att kompromissa om annat än utformningen av den skatt som skulle komma i stället. Kungen återkom då med ett förslag om en accis för husbehovsbränningen. Här uppstod en invecklad strid framförallt mellan kungen och stora delar av adeln som av principiella skäl absolut inte kunde tänka sig en skatt på obestämd tid framöver. Men grunden för kronbränneriernas monopolställning försvann i ett slag och det

innebar också att de kom att avvecklas – i de flesta fall snabbt. Hur avvecklingen skedde och vad det blev av de i många fall pampiga byggnader som uppfördes och den omfattande utrustning som fanns där är så vitt bekant en utforskad historia där vi saknar en samlad helhetsbild.

FORSKNINGSUPPGIFTER

Kronbrännerierna är på intet sätt okända i forskningen om det svenska samhället under sista delen av 1700-talet. De kommenteras ofta i samtida skildringar och omnämns regelbundet i historiska översikter och praktiskt taget alltid på ett negativt sätt. Få företeelser i vår historia har fått ett så kritiskt eftermäle.

Det finns ett ofantligt stort material från verksamheten bevarat. Vid Riksarkivet i Arninge och i Marieberg finns det samlade materialet för bränneridirektionen och dess efterföljare, sammanlagt 265 hyllmeter. Härtill kommer att det i många fall finns ett betydande material även vid landsarkiven som rör landshövdingarnas befattning med verksamheten och ibland även material som rör de brännerier som fanns i länen.

Men detta rika material har inte lockat till någon samlad forskning. Lokala forskare har i några fall uppmärksammat vissa aspekter av enstaka brännerier men de enda mer översiktliga studier som gjorts tycks annars vara Johan Fischerström i hans *Nya svenska ekonomiska dictionnairen*, C T Odhner i sin allmänna *Sveriges politiska historia under Konung Gustaf III:s regering* och Karl Åmark i sin *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*. Rikedomerna på arkivmaterial innebär inte bara möjligheter utan också svårigheter att få överblick och sammanhang. Den forskning som jag inlett om kronbrännerierna är inriktad på ett begränsat antal sinsemellan olika frågor:

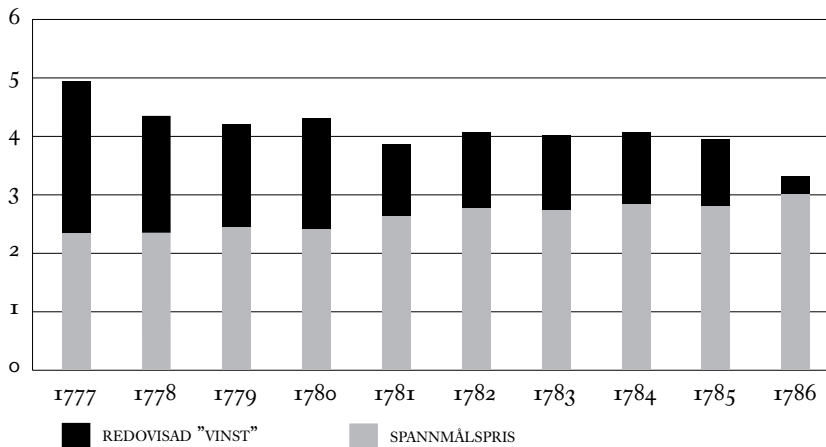
1) Varför misslyckades kronbrännerierna med att bli en accepterad institution? Förbudet mot husbehovsbränning var ju en förutsättning för kronbrännerierna och det väckte starkt motstånd hos bönderna, avsevärt starkare än vad skatter som den tidigare så kallade brännvinsbevillingen och det efterföljande så kallade husbehovsbränningsarrendet någonsin gjorde. Det tycks alltså ha varit just förbudet mot att själv få bränna och inte den ekonomiska belastningen som skapade motståndet. Den tolkningen stöds om man ställer kronbränneriernas pris på brännvinet i relation till spannmålspriset. Allmänt ansågs det att med de metoder som bönderna använde fick man ut ca 12 kannor brännvin per tunna råg. Om man från kronbränneriernas brännvinspris på 1/3 riksdaler per kanna drar av en 1/12 av marknadspriset för en tunna råg så blir merkostnaden för kronbrännvinet måttlig, ofta ca 5 %. Vid egen tillverkning blir visserligen dranken en värdefull biprodukt men å andra sidan tillkommer veden och det egna arbetet som en kostnad. En sådan kalkyl bygger dock på att bondens alternativkostnad för spannmålen är densamma som marknadspriset enligt markgångstaxan. I många fall torde det vara ett tveksamt antagande. Bönderna hade sällan en sådan tillgång till marknaden att de hade fullständig överblick över var och när de tillfällen uppenbarade sig då de kunde få ut fullt marknadspris. Dessutom var den säd som de själva brände ofta svår att sälja för att den inte var riktigt torkad etc. Om man ser husbehovsbränningen som en möjlighet att utnyttja spannmålen när marknad och kvalitet inte fungerade tillfredställande så blir böndernas intresse lättare att förstå. Det handlar om vad moderna ekonomer kallar ett marknadsmisslyckande. Det blir då naturligt att knyta an till en studie av vilka varaktiga effekter som den statliga upp-

handlingen till brännerierna kan ha medfört för utvecklandet av en marknad för inhemsk spannmål, och vilken betydelse det i så fall kan ha haft för den ökning av produktionen som därefter inträdde.

2) Kan man göra någon säker bedömning av kronbränneriernas ekonomiska utfall? Var det så katastrofalt som det hävdades både av samtiden och senare kommentatorer? Fanns det påtagliga skillnader mellan olika brännerier och under olika delar av perioden?

Det finns ett omfattande räkenskapsmaterial bevarat så det bör finns förutsättningar att göra en djupgående analys av ekonomin. Men materialet kräver omfattande bearbetning innan det kan presenteras i former som motsvarar de begrepp vi idag använder oss av vid företagsanalyser. Den centrala resursen i räkenskaperna är det spannmål som kronan förmedlade till brännerierna såväl till de i egen drift som till de som var utarrenderade. Några försäljningssiffror redovisas inte direkt men storleksordningen kan rekonstreras med utgångspunkt i det fasta priset 1/3 riksdaler per kanna och en avkastning om 18 kannor per tunna spannmål. En svårighet är att lagren är ofullständigt redovisade. Ett annat problem är att få ett rimligt grepp om kapitalkostnaderna. Det fasta kapitalet ökade stadigt i redovisningarna upp till över 100 tunnor guld 1786. Det innebar också att den av direktionen beräknade vinsten i procent av det fasta kapitalet som under 1770-talet låg över 50 % mer än halverades under 1780-talet. Det vinstbegrepp som användes inkluderar vare sig avskrivningar eller räntor. Se figur 5.

En lokal forskare (Göran Dahmén) har i stiftsbiblioteket i Linköping återfunnit ett ganska utförligt material som härrör från direktionsmedlemmen von Stårk där

Figur 5: Av direktionen redovisad "vinst" i riksdaler sp. per tunna spannmål 1777–1786.

denne med ett antal kalkyler kritiskt granskar delar av verksamheten. Det är inte osannolikt att en detaljerad genomgång av detta material kan ge en tydligare bild av det ekonomiska utfallet.

3) Kronobrännerierna var ett för sin tid enormt stort företag som under de första åren utvecklades rasande snabbt. Det var i hög grad fråga om en sammanflätning av en kommersiell och en offentlig verksamhet vid en tidpunkt då den distinktionen ännu inte blivit särskilt aktuell. De erfarenheter och kunskaper om

ledningsfrågor som då fanns kom i stort sett endast från den militära verksamheten. Är det förklaringen till att så stor andel av arrendatorerna hade militär bakgrund? Hur effektivt fungerade ledningen? Vilka effekter fick landshövdingarnas starka involvering på den statliga länsadministrationen?

Des aspekter som jag valt ut är endast några få av många möjliga. Forskare med annan bakgrund och andra intressen har stora möjligheter att hitta andra minst lika intressanta frågor.

FÖRKLARINGAR

1 ankare = $1/4$ åm = 15 kannor = 39,2 liter

1 kanna = 2,6 liter

1 tunna = ca 165 liter

FOTNOTER

1. En tunna guld (t.g.) = 100 000 daler silvermynt = 300 000 daler kopparmynt = 16 666 riksdaler specie.
2. Kungen verkar dock snart ha tröttnat och enligt C T Odhner, författaren till det historiska verket *Sveriges politiska historia under Konung Gustaf III:s regering* beskrev kungen Wrangel redan 1778 som *intrigant, ombrageux, soupconneux, inconstant et léger* (intrigerande, lättstött, misstänksam, obeständig och lättsinnig).